

BRÄNNVINS- BORDENS FIENDE

NYKTERHETSKÄMPEN CARL af FORSELL

”Den som är född Svensk, och älskar sitt Fädernesland, måste med djup bedröfvelse erkänna, att ett omätligt bruk af starka drycker, under senare tider, till en grad tagit öfverhand, att Nationen hotas med ett både fysiskt och moraliskt lidande af den mäst vidsträckt och oroande beskaffenhet. [...] Missbruket har sträckt sig till alla Samhällsklasser, så att det är icke mera sällsynt att se både kvinnor och barn berusade.”

Carl af Forsell om det svenska supandet i *Underrättelse om de i America nyligen stiftade Temperance-societies* (1830).

Delar av den svenska nykterhetsrörelsen tog form hemma hos Carl af Forsell år 1830 i Lantmäteriets huvudkontor på Trädgårdsgatan vid Kungsträdgården i Stockholm.¹

Carl af Forsell (1783–1848) var inte vem som helst. Han var en klassresenär som utbildats till officer på Karlbergs nya krigsakademi åren kring 1800. Därefter hade han ägnat sig åt diverse kart-

projekt och varit med och planerat Göta kanal men avbröt detta för att vara med i kuppen mot Gustav IV Adolf våren 1809. Forsell blev då adjutant åt George Adlersparre, som inledde kuppen med att gå mot Stockholm med sin värmländska armé – och Forsell var nära att avrättas som landsförrädare av en uppbrusande Georg von Döbeln i samband med detta. Därefter blev han adjutant åt tronföljaren Karl August (som hastigt avled inför Forsell försommaren 1810), och sedan åt Karl Johan Bernadotte, som adlade honom 1817 efter att Forsell ansvarat för hans kartsamling under Napoleonkrigens sista år.

Sedan kastade sig Forsell in i flera vitskilda projekt. Han författade en utredning om Stockholms stads försvar – staden var ju efter förlusten av Finland en gränsstad – han initierade sparbanksrörelsen och verkade en tid som bankdirektör, han startade Sveriges första ångbåtslinje mellan Stockholm och Göteborg (även om en del av resan gick med häst och vagn), han skrev en del tidningsartiklar i *Granskaren* och *Allmänna Journalen*

samt påbörjade sina statistiska beskrivningar av Sverige. Dessutom hann han med att under 1820-talet utnännas till överdirektör för Lantmåteriverket.

Hans nyfikenhet och entusiasm för samtidsfrågor gjorde att han även kom att intressera sig för nykterhetsfrågan. Under sin tid som officer – han blev överstelöjtnant innan han var 35 år gammal – hann han sannolikt se en hel del dryckenskap bland beväringarna. Och arbetet på Lantmåteriet och med de statistiska beskrivningarna av Sverige och svenskarna medförde att han reste ofta i Sverige och fick se mycket av hur folket levde.

SENSATIONELL SKRIFT

Det europeiska revolutionsåret 1830 förde med sig flera händelser i Sverige. Den radikalt liberala *Aftonbladet* grundades, ett omdebatterat förslag till en riksdagsreform sjuöskades och den liberala oppositionen vädrade morgonluft. Samtidigt firade man detta år 1000-årsjubileet av Ansgars första kristna predikningar i landet. För Forsells del innebar även året att en av hans skrifter: *Underrättelse om de i America nyligen stiftade Temperance-societies, jemte förslag till dylikas eller så kallade Måttlighets och Sedlighets Föreningars inrättande i fäderneslandet* publicerades. Skriften handlade om de sedan 1826 inrättade måttlighetssällskapen på andra sidan Atlanten. Den första upplagan av Forsells skrift på 1 000 exemplar sålde slut inom en månad, varför en ny lika stor fick tryckas. Skriften gjorde enligt Forsells gamle chef George Adlersparre ”sensation” – intresset för det allmänna och omfattande supandet låg i tiden. I 1828 års almanacka kunde man exempelvis läsa *Om brännvins förderfliga influtande på helsa, seder och välmåga*.

I skriften rapporterade Forsell – ano-

nymt – om måttlighetsföreningarnas framgångar i Amerika och Storbritannien, och föreslog något liknade i Sverige. Situationen i det egna landet karakteriserades som kritisk. Enligt de siffror Forsell uppgav så dracks i USA, där måttlighetsföreningarna hade vuxit till så snabbt, 5 gallons (cirka 19 liter) ”hetsiga drycker” per person. I Sverige var motsvarande siffra över 7 gallons (cirka 26 liter) per person, uppgav Forsell, som kopplade samman kriminaliteten i landet med det svåra drickandet. Forsell resonerade vidare om vad han senare skulle utveckla i sina statistiska verk, nämligen den snabba folkökningens betydelse. Redan nu – som förste svensk – var han influerad av den brittiske nationalekonomen T R Malthus teorier om att befolkningsökningen hotade ske snabbare än näringsutrymmet medgav: ”Det är en av StatsEconomiens axiomer, att deräst Folkets egen omtänka och försigtighet icke lägga band på den snabba folkökningen, så måste hunger, nöd, brott och elände göra det”. Forsell gav vidare många exempel på brännvins skadliga inverkan även på djuren: kor som fick brännvin födde dubbelt så många döda kalvar som kor som inte fick det, andra djur blev småväxta eller tappade tänderna av allt brännvin som bönderna uppenbarligen gav dem.

Forsells idé om måttlighetssällskap riktade sig främst till medelklassen, med avsikt att det skulle räcka med att underkasta sig måttlighetsidealet – man behövde alltså inte avsäga sig allt bruk av alkohol. Säkert var det att göra en dygd av nödvändigheten, eftersom Forsell framhöll att den som var van, eller för sin hälsa behövde, ett eller ett par glas vin till middagen eller en ”appetitsup” kunde fortsätta med det. Annars skulle det helt enkelt bli för få personer engagerade i den nya rörelsen.

Forsells aktivitet i nykterhetsfrågan var uppenbarligen genuin. Hans förskjutning under 1830-talet är också talande. Till en början var han en försiktig måttlighetsvän, men efterhand blev han en radikal lagstiftningsanhängare – så radikal att han till slut fick lämna nykterhetsrörelsen.

HEMBRÄNNING OCH SUPSEDER

Men varför detta hastigt uppflammande intresse för nykterhetsfrågor? Sedan slutet av 1700-talet och Bellmans rusiga tid hade spritfloden bara vuxit i omfattning i landet. Länge var ölet den stora drycken i Sverige. Brännvin hade förekommit sedan slutet av 1400-talet, men då som en exklusiv dryck för ett litet fåtal. Under stormaktstiden blev brännvinet allt mer populärt, och kontakterna med kontinenten gjorde att konsten att bränna egen sprit importerades av hemvändande krigsveteraner.

Men den första hälften av 1800-talet innebar något av en kulmen på supandet i Sverige – även om det är svårt att veta den exakta omfattningen av drickandet. Men man började då dricka brännvin på samma sätt som man tidigare hade druckit öl eller utspätt vin. En av flera orsaker var hembränningen, som helt avreglerades år 1809 – alla kunde nu bränna brännvin. Tidigare fanns det krav på att rätten att tillverka brännvin skulle vara knuten till jordäggande, varför den nya förordningen innebar att även stadsbor fick större tillgång till alkohol. Rättigheterna efter 1809 gällde dessutom inte bara tillverkning utan även försäljning. I gengäld ökade beskattningen av spriten. Avregleringen fick snabb effekt och produktionen decentraliserades och ökade. På Gustav III:s tid fanns 60 statliga kronobrännerier i landet. År 1830 fanns över

170 000 så kallade husbehovsbrännerier. Även den nya råvaran för brännvin, potatisen, bidrog till att tillverkningsökade, och skiftena förbättrade jordbruksproduktionen, vilket gynnade prissänkningar som också bidrog till ökad produktion. Enligt osäkra beräkningar så dracks på Bellmans tid på 1780-talet drygt 5 liter 50-procentigt brännvin per person och år. På 1820-talet ska siffran ha ökat radikalt – enligt vissa, av senare forskning visad, överdrivna beräkningar till hela 45 liter per person och år.² Detta ska ses i samband med den proletarisering som skedde under början av 1800-talet och som innebar att allt fler egendomslösa levde i svår fattigdom. Det billiga brännvinet blev en tröst för många.³

En präst i Västergötland, J Lennergren, rapporterade år 1836 att barnen uppföddes på brännvin: ”Det är ej ovanligt att se modern taga barnet från bröstet och hålla i det en droppe brännvin och därpå lägga det till bröstet. Ofta brukades ge barnet en sudd att suga, doppad i brännvin, för att stärka deras mage, mata det med tuggor, uppblötta i brännvin”. Ungdomarna drack tillsammans, rapporterade han vidare, pigorna hade med brännvin till marknaderna för att ge till unga män. Grannarna bjöd varandra på supar, inte bara en eller två utan tre eller gärna fyra: ”Att bjuda på en sup ansågs för gnideri”. Vid bröllop och andra tillfällen tog man med sig brännvin för att dricka i och utanför kyrkan.⁴

Många trodde att brännvinet var nyttigt, och det användes mot de flesta krämpor. Det såldes överallt. Längs alla vägar fanns krogar där det var lättare att få tag på ett glas brännvin än ett glas rent vatten eller svagdricka. Att spriten var lätt att transportera och höll sig bättre än öl eller vin spelade också in och

gjorde den till en perfekt handelsvara – brännvinet frös inte, bortdunstade inte, möglade inte. Den så kallade aptitsupen var vida utbredd, många drack en sup till varje måltid, varje dag.⁵

Ända fram till tidigt 1830-tal fick man en daglig sup i fångelserna, och varje dag kunde man se fulla människor på Stockholms gator, påpekade Forsell. Han rapporterade i flera av sina skrifter om avskräckande fyllerihistorier – om tomma oxkärror som gått vilse eftersom kusknen blivit stupfull och ramlat av vagnen, om redlösa personer i dikena längs vägarna under hans resor i Sverige, om en bonddräng han sett som spräckt skallen och dött när han på fyllan ramlat nedför en trappa, om hästdragna vagnar med plakata kuskar i full och vådlig karriär på Stockholms gator, om bedrövade kvinnor som hämtade sina redlösa män på krogen och stjälppte upp dem i kärran och körde hem dem, och så vidare. Sådant hade han sett till leda.

STATISTIK ÖVER SUPANDET

Att supandet i Sverige under början av 1800-talet var svårt visste alla – med den stora konsumtionen var nog inte många nyktra några längre stunder. Men hur utbredd det var började man ana först när Forsell började sätta siffror på det. I *Statistik öfver Sverige* skriver han att krigens skadade Sverige mindre än brännvinet och att $3/4$ av alla brott, all nöd och allt elände som drabbar svenska folket gick att härleda till just brännvinet, som frätte själva ”roten af nationen”. Den svenska allmogen karakteriseras av honom som präglad av ”en viss råhet, med deraf härlytande våldsamhet, hvilken senare dock oftast är föranledd af ett omåttligt bruk af brännvin”. ”För den sanne fosterlandsvännen finnes intet ämne för dess uppmärksamhet

af en mer oroande beskaffenhet än det hos Nationen öfverhandtagande bruket af brännvin”, skrev han vidare. Forsell var medveten om den snabba ökningen sedan Gustaf III:s dagar, och skrev om den i sin statistik: År 1786 uppgick den årliga brännvinsförtäringen till över 5 miljoner kannor (cirka 13 miljoner liter) – men då ingick även Finland i siffrorna. År 1829 var siffran 22 miljoner kannor (cirka 58 miljoner liter), uppgav han. Forsell konstaterade att brännvinet användes vid alla livets skeden: bröllop, födselar, dop och begravningar åtföljdes av supar – många supar. Alla affärer avslutades med en sup, som tack för hjälpen bjöd man oftast på en sup, brännvinet användes för att öka aptiten eller mot hunger, kyla och värme.⁶

Under sina resor i Sverige hade Forsell ofta stött på allmogen, som inte sällan var rejält berusad fram på kvällen: ”Dessa omringa då vanligtvis åkdonet, eller den resande, lyfta på vagnen, tala om för hård körning eller för tungt lass, och göra tusende anmärkningar, allt under støj, buller och trotsighet, likasom de ville försöka huru långt den resandes tålmod kan gå”. Brännvinet var alltså det svenska folkets stora fiende. Av beväringsskapet var i vissa län upp till $1/3$ av alla ynglingar odugliga för militärtjänst, varför han befarade att svenska folket – om inget gjordes – skulle bli svagare för varje ny generation.⁷

MÅTTLIGHET ELLER BRÄNNVINSABSOLUTISM?

I slutet av november 1830 samlades alltså i Forsells hem en mängd nykterhetsvänner – ett resultat av hans uppmärksammade skrift i frågan. Man beslutade sig för att grunda en måttlighetsförening.

En av alla dem som kom och gick i Forsells hem vid Kungsträdgården var den brittiske ingenjören och fabrikören Samuel Owen. Han tog vid ett tillfälle hösten 1830 med sig pastorn och missionären George Scott. Diskussionen inom gruppen pendlade mellan en måttlighetslinje och en absolutistisk. Efter några möten beslöt gruppen att hävda måttligheten, precis som Forsell förespråkade. Måttlighetsföreningar bildades även i Jönköping, i Göteborg och på andra ställen. Men de fick dock en kortvarig historia. En skrift, *Till de måttligt supande*, publicerades snart av Scott eller Owen (oklart vem som verkligen skrev, dock står Owen som författare av skriften) med kritik av måttlighetsföreningarnas alltför defaitistiska linje. Och efter den storstilade starten hördes inte heller mycket mer av dem. Ett sista möte hölls i november 1831. Samtidigt mobiliserade Owen och Scott sin absolutistiska linje, det vill säga total avhållsamhet från brännvin, och grundade våren 1831 Kungsholms nykterhetsförening. Forsell övergav snabbt den misslyckade måttlighetsprincipen och blev snart enrollerad av den växande nykterhetsföreningen och blev först vice ordförande, och efterhand ordförande i Stockholms Nykterhetsförenings centralstyrelse. Precis som måttlighetsrörelsen så fick dock nykterhetsrörelsen problem efter en tid. Koleraepidemin över Europa 1834 ledde till att drickandet ökade, eftersom många trodde att spriten kunde bota sjukdomen. Samtidigt drog inte Forsell och Scott jämt. Scott ogillade Forsells inflytande, eftersom han tidigare hade varit måttlighetsvän och inte absolutist, och Forsell å sin sida ville se en mer sekulariserad variant än predikanten Scotts. Rörelsen fálnade, och Forsell kastade sig in i andra projekt, sina småbarnsskolor

och sin tidskrift *Läsning för Folket*, som snabbt nådde en stor läsekrets.

Efterhand fick rörelsen – och inte minst Forsell – kritik. Författaren och läkaren Carl Anton Wetterbergh raljerade i boken *Genremålningar* från 1842 (under pseudonymen Onkel Adam) över Forsell och hans måttlighetsföreningar. Texterna var betraktelser som hade publicerats i *Aftonbladet* 1841. En av skildringarna handlade om en hög officer på middag, som säger: ”Det är med fågnad”, säger han ”sedan den första sugningen blifvit tillfredställd, och han i sitt dricksglas häller innehållet af en butelj S:t Julien; ”det är med fågnad jag ser, att brännvinsbordet är bortlagt. ... Brännvinet är ett gift för ett folks både andliga och materiella lif, folkets moralitet och religiösa känsla förslöas derigenom – (dricker) – det är således vår pligt, som hafva bildning – (fyller sitt glas) – att föregå de obildade – (dricker) – med vårt exempel – (fyller i glaset). – På detta sätt går middagen sin gilla gång; fat efter fat serveras och tömmes, butelj efter butelj framsättes full och borttages tom”.⁸ Den höge officerens tal ligger nära det Forsell skrev i sin skrift *Underrättelse om de i America nyligen stiftade Temperance-societies*.

SVENSKA NYKTERHETSSÄLLSKAPET OCH BRÄNNVINSBORDEN

Ett par år efter Forsells försök grundades Svenska nykterhetssällskapet år 1837. Sällskapet hade snart uppåt 100 000 löftesavläggare som förband sig att inte dricka starksprit. Måttligt bruk av öl och vin var tillåtet, men vin var ovanligt att dricka utanför överklassen. Rörelsens främsta syfte var att avskaffa husbehovsbränningen och när detta lyckades genom lagstiftning på 1850-talet dog rörelsen praktiskt taget

ut. Men i och med Svenska nykterhets-sällskapet tog den svenska nykterhetsrörelsen form. Forsells medverkan sträckte sig till att vara hedersledamot tillsammans med bland andra kronprins Oscar och biskopen af Wingård. Dock slutade hans medverkan efter årsmötet den 25 maj 1840, som urartade till närapå en skandal. Den svenska nykterhetsrörelsen hade snabbt delats upp i två falanger, en moderat och en radikal. Den moderata var stockholmsbaserad och den radikala hade fäste i landsorten, Forsell kom att bli en av talesmännen för den radikalare riktningen.

Under årsmötet 1840 begärde Forsell ordet och talade för att de så kallade aptitsupsborden eller brännvinsborden skulle avskaffas. Det var en tradition att sällskapets medlemmar kunde bjuda sina gäster på brännvin när så fordrades. Enligt de närvarande talade Forsell ”raskt och förträffligt” emot detta bruk, och fick stor sympati bland de många åhörarna. Dock blev Forsell näpst av ordföranden August von Hartmansdorff, som förklarade att årsmötet inte var rätt tillfälle för nya motioner, och att Forsell inte hade fått ordet om ordföranden hade känt till vad han skulle tala om. Bland åhörarna uppfattade man Hartmansdorffs tillrättavisan som ohövlig och taktlös. Det talades till och med om att Forsell borde ha övertagit ordförandeskapet efter detta tilltag.

Forsell hade redan tidigare haft andra åsikter än Hartmansdorff, och var ofta i opposition mot den moderata ledningen. En annan tvistefråga gällde om man skulle lagstifta mot drickandet eller inte. När Forsell 1839 ville undersöka om opinionen inom nykterhetsrörelsen ville verka för att avskaffa husbe-

hovsbränningen, avvisade ordförande Hartmansdorff frågan. Forsells tanke var att verka för ett lagförslag emot husbehovsbränningen, och han fick stort stöd från medlemmarna i södra Sverige. Han visste att detta var en känslig fråga, husbehovsbränningen var omhuldad av bondeståndet, man ”hvad som icke går igenom vid 1840 eller 1845 års riksdagar, det skall möjlighen bifallas vid den, som inträffar 1850”, skrev han. Konflikten mellan ordförande Hartmansdorff och Forsell ledde till att Forsell till slut avknoppades från den nykterhetsrörelse han varit med om att starta. År 1842 var han inte längre medlem.

Forsells intresse för nykterhetsfrågan hänger ihop med tidens ökade intresse för befolkningens kvalitet. Under 1700-talet, och fram till början av 1800-talet hade man ansett att Sverige var drabbat av folkbrist, och man gjorde allt för att öka befolkningens tillväxt. Ett par decennier in på 1800-talet förändrades befolkningsfrågan till en diskussion om den befintliga befolkningens sociala och moraliska status – och i den diskussionen kom statistiken att bli ett viktigt instrument.

En snabbt växande befolkning kunde i revolutionernas tidevarv uppfattas som ett hot, och sociala reformatorer som Forsell försökte hantera den snabbt växande befolkningen med upplysning och sociala idéer – nykterhet och sköt-samhet var centrala gods inom denna fåra av filantropin.

Forsell själv skulle under 1840-talet även komma att intressera sig för fångvård, djurskydd, fadderverksamhet för fattiga barn och kvinnofrågan. En märklig kontrast till hans ungdomsår som präglades av krig, statskupp och politisk oro.

FOTNOTER

1. Detta är en förkortad och bearbetad version av ett kapitel i min bok: *Sveriges argaste liberal*, Stockholm, Norstedt (2007).
2. Johansson (2002).
3. Helling (1987), s. 104 ff.
4. Mannström (1912).
5. Mannström (1912), s. 10 ff.
6. af Forsell (1833).
7. af Forsell (1839).
8. Wetterbergh (1842).

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

LITTERATUR

- af Forsell, Carl Gustaf (1830), *Underrättelse om de i America nyligen stiftade Temperance-societies, jemte förslag till dylikas eller så kallade Måttlighets och Sedlighets Föreningars inrättande i fäderneslandet*. Stockholm.
- af Forsell, Carl Gustaf (1833), *Statistik öfver Sverige*. Stockholm.
- af Forsell, Carl Gustaf (1839), *Anteckningar och statistiska upplysningar öfver Sverige*. Stockholm.
- Helling, Stig (1987), *Från mjöd till martini. Alkoholens historia i Sverige*. Stockholm: Sober.
- Höjer, Henrik (2007), *Sveriges argaste liberal. Carl af Forsell. Officer, statistiker och filantrop*. Stockholm: Norstedt.
- Johansson, Lennart (2002), "Nykterhetsaposteln och sedereformatorn", i: Aldén, Lars, Aronsson Peter & Johansson, Lennart (red), *Phénomenet Peter Wiesलगren. Smälänningen som blev historiker, biograf, präst och nykterhetsreformator i 1800-talets Sverige*. Växjö.
- Mannström, Oscar (1912), *Bilder och blad ur svenska nykterhetsrörelsens historia*. Stockholm.
- Wetterbergh, Carl-Anton (1842), *Genremålningar. af Onkel Adam*. Stockholm.